

Ірина Петреченко

●

МАЛОВІДОМИЙ ОПИС ЧЕРНІГОВА 1779–1781 рр.

Опис Чернігівського намісництва 1779–1781 рр. впорядкований напередодні адміністративно-територіальної реформи, що мала на меті ліквідацію полково-сотенного устрою на теренах Лівобережної України. Пам'ятка підготовлена на підставі спеціально створеної комісії на чолі з малоросійським губернатором А. С. Милорадовичем. Вона дозволяє скласти уявлення про місцезнаходження, забудову населених пунктів, чисельність, соціальний склад, почасти етнічну й конфесійну належність населення, його майнове становище та господарську діяльність.

Ключові слова: намісництво, опис Чернігівського намісництва, Комісія А.С. Милорадовича, місто Чернігів.

Важливим напрямком вивчення історії міст залишається актуалізація джерельної бази, у структурі якої важливе місце посідають описово-статистичні пам'ятки останньої чверті XVIII ст.

Дослідникам добре знане «Черниговского наместничества топографическое описание» О. Шафонського 1786 р., що було видане 1851 р.¹ До наукового обігу введені «Сокращенное описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р.², Опис «О продуктах или произведениях» Чернігівського намісництва 1785 р.³ Натомість Опис Чернігівського намісництва 1779–1781 рр., що містить цікаві відомості про забудову, чисельність населення, станову структуру та господарську діяльність мешканців населених пунктів регіону, досі залишається маловідомим.

Історію створення пам'ятки, її інформаційний потенціал досліджували О.М. Лазаревський⁴, П.К. Федоренко⁵, І.В. Бондаренко⁶, О.В. Гринь⁷ та ін.

Опис Чернігівського намісництва 1779–1781 рр. було впорядковано у зв'язку з адміністративно-територіальними перетвореннями, що на початку 80-х рр. XVIII ст.

1 Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. Киев : В университетской типографии, 1851. 697 с.

2 «Сокращённое историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р. / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петреченко // Сіверянський літопис. 1995. № 2. С. 82–95.

3 Коваленко О., Петреченко І. «Продукты и произведения» Ніжина та Ніжинського повіту за неопублікованим описом 1785 року // Ніжинська старовина: Історико-культурологічний збірник. Ніжин, 2007. Вип. 3. С. 71–82; Петреченко І. «Продукты или произведения» Чернігова та Чернігівського повіту за неопублікованим описом 1785 року // Сіверянський літопис. 2014. № 6. С. 339–346.

4 (Шаценко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). Чернигов : В губернской типографии, 1868. 110 с.

5 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ : Археографічна комісія ВУАН, 1931. С. III–XXI.

6 Бондаренко І.В. Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2003. 20 с.

7 Гринь О. Історія створення опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. // Вісник Черкаського університету. Історичні науки. Черкаси, 2003. Вип. 50. С. 32–37.

здійснив уряд Катерини II з метою повної інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії⁸. Поширюючи на українські терени чинність «Учреждения для управления губерний» 1775 р., Катерина II в 1779 р. наказала президенту Другої Малоросійської колегії, генерал-губернатору П.О. Рум'янцеву розпочати підготовку до створення в межах Лівобережної України трьох намісництв – Київського, Чернігівського й Новгород-Сіверського⁹.

Задля рівномірного поділу на намісництва й повіти, а також з метою з'ясування їхньої соціально-економічного потенціалу необхідно було провести облік людності краю, здійснити його всебічне ґрунтовне обстеження. Саме таке завдання було покладено на щойнопризначеного малоросійського губернатора А.С. Милорадовича. З липня 1779 р. П.О. Рум'янець повідомив Малоросійську колегію, що він «для усмотрения в здешней губернии должного порядка и наблюдения правосудия и зделания нужных примечаний,... не успеваю обозреть самолично весь сей край,... препоручил здешнему господину губернатору генерал-порутчику и кавалеру Милорадовичу объехать знатную часть оного». Оскільки виконати оперативно таке завдання одна людина не змогла б фізично, П.О. Рум'янець зобов'язував Малоросійську колегію виділити в розпорядження А.С. Милорадовича необхідну кількість канцеляристів («сколько он потребует»)¹⁰. У відповідності з рекомендаціями П.О. Рум'янцева «к скорейшему попешествованию надлежащаго... во всяком без изъятия поселении описания» А.С. Милорадовичем були «определены избранные... чиновники для зделания по данным... им наставлению и форме описания»¹¹. До виконання дорученого завдання малоросійський губернатор залучив чималий гурт людей, яких в ордерах та рапортах він часто-густо називав комісіонерами¹².

З метою уніфікації роботи комісіонерів, щоб змусити їх працювати злагоджено і за єдиною схемою, А.С. Милорадович розробив ґрунтовну інструкцію, яка поміж іншим передбачала, «делать точное описание каждого города, села, деревни, слободы, хутора, заводу и всякого поселения». При цьому слід було фіксувати, «при какой оные лежат реке или озере, большой, уездной или проселочной дороге», зазначати, «какое в оных число церквей каменных и деревянных, каменного или деревяного публичного и партикулярного строения, кои больше нежели о двух покоях дома, и где какая удобность или трудность настоит к получению на разные строения надобных материалов», з'ясувати, яка в цих населених пунктах кількість «обывателей, различая по статьям дворян, духовенство, купечество и мещанство», описувати діяльність, за рахунок якої вони живуть, фіксувати «пристани и разные фабрики». У цій же інструкції, а згодом і в численних ордерах, за допомогою яких А.С. Милорадович координував роботу своїх підлеглих, губернатор застерігав останніх «никакова города и местечка не описывать и в оные не везжать», попереджаючи, що їх він сам «свидетельствовать» буде¹³.

8 *Козут З.* Російський централізм і українська автономія: Ликвідація Гетьманщини, 1860–1830. Київ: Основи, 1996. С. 192.

9 Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Санкт-Петербург: Печатано в Типографии II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. XX. № 14392.

10 Распоряжение графа П.А. Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // Черниговские губернские ведомости. 1888. № 23. Часть неофициальная. С. 4.

11 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК). Ф. 54. Оп. 3. Спр. 14148. 7 арк.; Ф. 204. Оп. 2. Спр. 69. 1061 арк.

12 ЦДАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 2871. Арк. 1; Оп. 2. Спр. 457. Арк. 3-5 зв., 7; Оп. 3. Спр. 13814. Арк. 54; Спр. 13819. Арк. 49-49 зв.; Спр. 14148. Арк. 1-2; Ф. 204. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 339; Спр. 47. Арк. 375-377 зв.; Спр. 69. Арк. 12, 20-20 зв., 44-46 зв., 57; Спр. 135. Арк. 284 зв.-286; Спр. 186. Арк. 21 зв.-22, 30 зв.-32, 78 зв.-80, 82 зв.-84, 117 зв.-118, 293 зв.-295, 297-298, 328 зв.-329, 357 зв.-359, 386-387, 406, 898 зв.-899, 974 зв.-976, 978 зв.-982, 1055 зв.-1057; Спр. 205. Арк. 22-22 зв.; Спр. 208. Арк. 242-242 зв.; Спр. 246. Арк. 326-328, 732, 736-737; Спр. 252. Арк. 19-26; Спр. 504. Арк. 134 зв., 150 зв.-151; Спр. 815. Арк. 48, 56, 59, 60, 62, 75, 77-80, 83, 86, 87 зв.; Спр. 820. Арк. 7; Ф. 736. Оп. 1. Спр. 693. Арк. 118 зв.-123, 203 зв.-204, 225 зв.-226; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр.). С. VII.

13 ЦДАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 815. Арк. 57-58 зв., 81-81 зв.; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. С. VIII-IX; Передмова // Описи Київського намісництва

Одним з першочергових завдань комісії А.С. Милорадовича було здійснення обліку людності. Ці відомості А.С. Милорадович у третьому пункті інструкції радив комісіонерам брати «ис описей по последней ревизии имеющихся». Такі дані в ході опису комісіонери отримували з полкових та сотенних канцелярій, Малоросійської колегії¹⁴. Згодом, звітуючи П.О. Рум'янцеву, А.С. Милорадович писав, що «о числе мужеска полу душ в освидетельствованных... поселениях состоящих» потрібну інформацію він брав «от сотенных правлений из ревизии на 1764 год чиненной ведомости». Причиною, що змусила останнього вдатися до статистичних даних більш ніж п'ятнадцятирічної давності, був брак часу для проведення нового обліку людності. «В объезде... делать ревизию невоместительно было», – зазначив він¹⁵.

У середині 1781 р. Комісія А. Милорадовича завершила обстеження Лівобережної України. Після цього малоросійський губернатор разом з комісіонерами із числа колезьких канцеляристів згрупував увесь зібраний матеріал за територіальним принципом у вигляді трьох окремих описів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва.

Опис Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр. дозволяє скласти всебічне уявлення про місцезнаходження, забудову населених пунктів намісництва, чисельність, соціальний склад, часті етнічну і конфесійну приналежність населення, економічний потенціал регіону, стан сільського господарства, мануфактурного виробництва, ремесел, промислів, торгівлі, монастирі, церкви тощо.

Примірник такого Опису Чернігівського намісництва у середині XIX ст. в архіві Малоросійської колегії виявив О.М. Лазаревський. На сторінках «Черниговских губернских ведомостей» та «Записок Черниговского губернского статистического комитета» історик розпочав публікацію пам'ятки. Тут побачили світ описи Чернігівського та частини Городнянського повітів¹⁶. О.М. Лазаревський повсякчас намагався видрукувати повний текст Опису Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр., однак здійснити цей задум вченому не поталанило.

Згодом розпочату О.М. Лазаревським справу намагався продовжити П.К. Федоренко, який наприкінці 1920-х рр. за дорученням Археографічної комісії ВУАН розпочав підготовку до видання Опису Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр.¹⁷. Однак історик встиг лише виготовити машинописну копію пам'ятки. Оскільки на сьогодні доля оригіналу Опису невідома, підготовлена П.К. Федоренком копія, що нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, править за першоджерело¹⁸.

П.К. Федоренко здійснив археографічне опрацювання тексту пам'ятки, скориставшись методом, що відповідає сучасному популярному методу передачі тексту кирилических документів XVI – XVIII ст. Частина Опису скопійована у форматі так званого дипломатичного методу передачі кирилических документів XVI – XVIII ст.¹⁹

Запропонований нижче опис міста Чернігова 1779–1781 рр. друкується мовою оригіналу (згідно з сучасним російським правописом) із збереженням усіх лексичних, фонетичних і стилістичних особливостей. Археографічне опрацювання здійснено на підставі правил передачі тексту кирилических документів XVI – XVIII ст. популярним методом²⁰.

70 – 80-х років XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1989. С. 5-6.

14 ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 815. Арк. 1-5.

15 ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 2. Спр. 457. Арк. 4-4 зв., 10-10 зв., 13-13 зв., 19-22.

16 Описание Черниговского наместничества (1781 г.). // Черниговские губернские ведомости. 1867. № 44. Прибавление. С. 215-216; № 45. С. 217-218; № 46. С. 224-226; № 47. С. 230-232; № 48. С. 235-237; 1868. № 1. С. 1-2; № 4. С. 21-22; № 6. С. 29-30; № 7. С. 31-32, № 9. С. 37; (Пашенко Д.Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.).

17 Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) Ф. X. Оп. 1. Спр. 10765. Арк. 1; Едиційна археографія в Україні у XIX – XX ст.: Плани, проекти, програми видань. Київ, 1993. Вип. 1. С. 94.

18 ІР НБУВ. Ф. II. Оп. 1. Спр. 13697.

19 *Страшко В.* Правила передачі тексту кирилических документів XVI – XVIII ст. дипломатичним і популярним методом та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. Київ, 1992. С. 5-14.

20 Там само.

Город Чернигов расстоянием от Киева в 153, от Глухова в 186, от Нежина – 74 верстах. Положение имеет на правом берегу реки Десны, на возвышенном месте, от запада к небольшим рощам, от севера к пашенным полям, а от востока и юга к лугам реки Десны, на столбовой из Киева на Смоленск и Могилев дороге. Цитадель сего города земляным изрядным валом обнесена, а около города земляной обветшалой вал. Гора, на коей состоит цитадель и город, открывает вид окружности лежащей с восточной стороны и южной до 15 верст.

Лесу к городу Чернигову принадлежащего ни строевого, ни дровяного нет, а привозят оной сюда в торговые дни для продажи из окрестных селений, земли пашенной в окружности города и сенокосной на лугах реки Десны довольно. Кроме того здешнему магистрату по высочайшим грамотам принадлежит довольно пространство сенокосов на лугах реки Десны с рыболовными озерами, но в том положении имеют здешние монастыри и разные чины сенокосы с рыбными на оных ловлях.

В Цитаделе.

Катедральный Борисоглебовский монастырь обнесенной каменною оградой, в коем церковей каменных две, одна большая, а другая трапезная, прочное все строение каменное, церковей приходских две, одна каменная, а другая деревянная.

Казенное строение.

- 1-е. Магистрат в каменном о двух этажах доме.
- 2-е. Полковая канцелярия и суд гродский в каменном же об одном этаже доме.
- 3-е. Комисарият черниговский в деревянном магистратском доме с каменным погребом, в коем хранится денежная казна.
- 4-е. Погреб деревянной в земле, в коем хранятся пороховые городской артиллерии припасы.
- 5-е. Вновь выстроенной деревянной большой казенной магазейн.
- 6-е. Деревянной же соляной амбар.
- 7-е. Деревянной дом для пребывания полковника здешнего.
- 8-е. Коменданская канцелярия.

Партикулярные дома.

1. Подполковника Троцкого о 5 покаях.
2. Мещан Енков выстроенный для постою о 6 покаях.
3. Умершого мещанина Михаила Енки о 15 покаях.
4. Умершого мещанина Григория Енки о 6 покаях.
5. Монастиря Елецкого вновь выстроенный каменный дом 1.

В цитаделе обыватели.

- Бригадир 1. Подполковник 1.
Мещан. 6 двор. 6 хат.
Подсосудков разночинческих. 1 1 2 бездв. х.
В городе Чернигове и предместьях оног.
Церквей каменных 3. Деревяных 4.

Партикулярные деревянные дома.

1. Коллежского ассесора Бакуринского о 5 покаях
2. Бунчукового товарища Григоровича о 5 »
3. Писара полкового Рашевского. « 6 »
4. Асаула полкового Василевского « 4 »
5. Подпорутчика Сорокина « 5 »
6. Войскового товарища Грембецкого « 4 »
7. Войта магистрата черниговского Шароя « 2 »
8. Умершого войта чернеговского Каневского « 6 »
9. Умершого бургомистра и депутата Крутеня « 8 »
10. Мещанина Демяна Гриба. « 4 »
11. Умершого вахмистра Евхимова жены « 3 »
12. Мещан Енек для постою « 4 »
13. Умершого мещанина Мальцевича « 6 »
14. Бургомистра Мартиновского « 3 »

15. Войскового товарища Константиновича « 5 »
16. Учителя здешнего училища Давидовича « 4 »
17. Городового священника Омельяновича « 5 »
18. Умершого священника Греченкова « 3 ».

Маиор 1. Коллежский ассесор 1. Бунчуковый товарищ 1. Войт магистрата здешнего 1. Капитанов 2. Писар полковый 1. Асаул полковый 1. Хоружий полковый 1. Подпоруччик 1. Прапорщик 1. Вдова хоружого полкового жена 1. Лекар 1. Войсковых товарищей 7. Вдова войскового товарища жена 1. Возных 4. Коморник 1. Значковых товарищей 3. Вдова значкового товарища жена 1. Вдова вахмистерская жена 1. Писар гродский 1. Атаманов сотенных 2. Асаул сотенный 1. Хоружих сотенных 2. Вдова атамана сотенного жена 1. Полковых канцелярист 4. Вдова полкового канцеляриста жена 1. Катедральной канцелярист 1. Протопоп 1. Священников 10. Диякон 1. Вдов священнических жен 3. Церковников 6.

Козаков подпомощиков	62 дв.	62 х.
Подсуседков казачих	3	« 3 »
Мещан магистрата черниговского	179	« 206 »
Магистратских подсуседков поселенных на магистратской земле	76	« 82 »
Пушкарей полковой артиллерии	4	« 4 »
Летаврщик	1.	
Трубачей	2.	
Солдат живущих своими домами	25	« 25 »
Циган	1.	
Посполитых на ранг бригадира и полковника черниговского Милорадовича	1	« 1 »
Разночинческих подсуседков	78	« 95 »
А всего	417	« 472 »
Итого обывателей	549	»

Некоторые сего города жители упражняются в хлебопашестве и остающийся от своего продовольствия хлеб продают здесь же; а большею частию упражняются в винокурении и шинковом промысле горячим вином; на винокурение покупают хлеб и лес в сем же городе, которой привозят сюда из окрестных селений. Некоторые сплавливают вино по реке Десне байдаками и большими лотками в Киев, Городище и Кременчуг. Сверх того в сем городе купцов торгующих красными товарами 2, из коих у первого капитала более двух сот тысяч, товары покупает в Гданску, в Цесарии и Виенне и продает обтом в городах Полтаве, Сумах, Нежине, Ромне и Чернегову, у другого капитала тысяч до двадцати, который, покупая разные красные товары в Полтаве, Сумах и Нежине, продает врознь в сем же городе, також в Ромне, Лубнах и Прилуке на ярмонках. Лавочников, торгующих разными мелкими товарами 19, коими, покупая оные на ярмонках в сем же городе и Нежине, кроме здешней продажи торгуют в городах Городне, Березном и в местечках Любече и в Седневе. Два великороссийские купцы торгуют так же разными мелкими товарами. Имеются здесь разных художеств цехи, как то: шевский, кравецкий, ковальский, ткацкий и начисляется здесь кузнецов 5, котлярей 2, медников 3, портных 24, сапожников 19, шапочников 7, кушнеров 8, гончарей 9, ткачей 9, музыкантов 9, иконописцев 4, серебряников 4, кои все искупают материалы на свои художества в сем городе и Нежине и продают свои рукоделия в сем и других ближайших городах. В сем городе ярмонков в год бывает два, первый генваря 6, а второй июня 8. Купцы с красными товарами приездят из Нежина, Полтавы, Лубен и Прилуки. Промышленники с солью и рыбою из Переясловского и Миргородского полков. Скот на ярмонки пригоняют полку Переясловского из местечек Ягодина, Басани и Барышевки.

Торги еженедельно собираются дважды, в понедельник и пяток, на коих кроме съестных припасов и леса, ничего более в привозе не бывает, хлеб ржаной и другие съестные припасы привозят из окрестных сел. Лавок здесь нарочитых нет, кроме одних поддашьев.

При городе Чернигове кроме состоящего в самой крепости катедрального, имеется три монастыре:

1. На форштате, называемом Пятницкое Поле, Пятницкий женский, обнесенный деревяною оградю, в нем церковь каменная одна и деревяная одна, протчое все строение деревяное.

2. Елецкий монастырь на предместьи Лесковице, обнесен каменною оградю, в нем церквей каменных две с протчим довольным строением каменным же. При сем монастыре подворье, называемое конюшенной двор, в коем живут разные наемные люды.

3. Ильинский Троецкий монастырь, от города в двух верстах, положение имеет на горе, называемой Болдинская, при небольших рощах, обнесен каменною оградю. В нем церквей каменных две, протчое все строение также каменное. При сем монастыре имеется два подворья, в 1-м типография, в коей печатаются разные церковные на монастырском иждивении книги, а во 2-м конюшни монастырские.

У подошвы горы, на которой состоит вышеписанный монастырь, имеется каменная церковь с пространными подземными проходами.

Петреченко Ірина Євгенівна – доцент кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53).

Irina Petrechenko

Docent of the Department of History of Ukraine at the T.G. Shevchenko «Chernigiv Collegium» National University (Chernigiv, Hetman Polubotok Street, 53).

Дата подання: 22.04.2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3366455